

1.01
Prejeto 28. 2. 2006

UDK 355.24(453.3:163.6)"1940/1945"

Nevenka Troha*

Slovinci in Hrvati v "slovanskih četah" na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944-1945)

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje vrnitve več tisoč Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, ki so bili vpoklicani v italijansko vojsko in poslani v t.i. posebne bataljone na Sardinijo. Po njeni osvoboditvi pa so jih zavezniki uvrstili v t.i. delovne čete na Korziko in nato v južno Francijo. Njihova usoda je bila tesno povezana z razmerami na bojiščih, hkrati pa tudi s političnim položajem v okviru zaveznikov. Ti ljudje, ki so podpirali priključitev celotne Julijske krajine Jugoslaviji, bi namreč pomembno okrepili t.i. projugoslovanski blok, zahodne sile pa so vse bolj odkrito podpirale Italijo, ki je iz sovražnika postajala mejnik zahodnega sveta proti komunističnemu vzhodu.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Italija, zavezniki, posebni bataljoni, partizani, prostovoljci, Julijska krajina/Primorska

ABSTRACT

SLOVENES AND CROATS IN SLAV COMPANIES IN SARDINIA, CORSICA AND SOUTHERN FRANCE (1944-1945)

The paper deals with the question of the return of several thousand Slovenes and Croats with Italian citizenship, who had been recruited to the Italian army and subsequently sent to the so-called special battalions in Sardinia. After its liberation the Allies redirected them to the so-called working detachments in Corsica and, from there, to southern France. Their fate largely depended on the situation on the battlefields as well as the political relations between the Allies. These people supported the annexation to Yugoslavia of the entire Julian March and could significantly strengthen the so-called pro-Yugoslav bloc, whereas western powers ever more openly supported Italy which had turned from an enemy into a bulwark of the western world against the Communist east.

Key words: Second World War, Italy, Allies, Special Sav Companies, Partisans, volunteers, Julian March

Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 je bilo v raznih italijanskih deželah veliko Slovencev in Hrvatov. Bili so italijanski, pa tudi jugoslovanski državljani. Tja so iz različnih vzrokov prišli že v času fašizma, večinoma pa med vojno. Bili so premeščeni državni uslužbenci, največ učitelji in železničarji, konfiniranci, interniranci, zaporniki iz Slovenskega primorja, Istre in iz okupiranih delov Jugoslavije, jugoslo-

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: nevenka.troha@inz.si

vanski vojni ujetniki, ki so bili zajeti ob kapitulaciji jugoslovanske vojske aprila 1941, italijanski mobiliziranci, večinoma pripadniki t. i. posebnih bataljonov in tudi nemški vojaki. Vsi ti so ob zavezniškem osvobajanju in zasedbi Italije prehajali pod pristojnost ameriške, britanske in tudi italijanske vojske, ki je dobila položaj sobojevnice. Bili so pod poveljstvom Vrhovnega štaba zavezniških sil za Sredozemlje.¹ Po koncu druge svetovne vojne pa je bilo na ozemlju Italije v zavezniških taboriščih ali zunaj njih več deset tisoč jugoslovanskih beguncev, največ četnikov, ustašev in domobrancev, pa tudi civilnih političnih beguncev.²

Jugoslovanske vojne misije, ki so delovale v raznih državah, so med drugim skrbele tudi za vrnitev Jugoslovancev, tako vojakov kot civilistov. Po prihodu jugoslovanske misije v južno Italijo oktobra 1943 so tam s pomočjo zavezniških sil oblikovali t.i. baze Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ). Kot prva je bila ustanovljena baza v mestu Bari, ki so ji sledile tiste v mestih Monopoli, Manfredonia, Barletta, Molfetta, Mola di Bari in Gravina di Puglia. Junija 1944 so oblikovali štab baze, ki je bil podrejen Vrhovnemu štabu NOV in POJ. V teh bazah so poleg zbiranja ljudi, ki so se nato priključili jugoslovanskim partizanom, organizirali tudi zdravljenje in nego 12.000 ranjencev in bolnikov iz Jugoslavije.³

V Italiji so ob koncu vojne delovali Predstavništvo štaba baze Jugoslovanske armade v Rimu (30 oseb), Jugoslovanska delegacija pri Posvetovalnem svetu za Italijo v Rimu (50 oseb), Oddelek za zvezo Jugoslovanske armade v Neaplju (15 oseb), Štab baze Jugoslovanske armade v Bariju (1100 oseb). Za njihovo varovanje je skrbel Četrta prekomorska brigada (1350 oseb), ki je bila stacionirana v Monopoliju. 3. julija 1945 je veleposlaništvo ZDA v Beogradu v imenu zaveznikov zahtevalo, da se morajo vse te institucije do 25. julija ukiniti in njihovo osebje vrniti v Jugoslavijo. V Italiji so do nadaljnjega lahko ostali Jugoslovanska delegacija pri Posvetovalnem svetu za Italijo in po en komisar za vsako od sedmih bolnic v Bariju ter največ 477 oseb za administrativna in ostala dela v teh bolnicah.⁴

Po kapitulaciji Italije so se pripadniki jugoslovanskih narodov, tako jugoslovanski kot italijanski državljani, začeli zbirati v jugoslovanskih bazah v južni Italiji in formirati t.i. prekomorske enote. Skupaj se je zbralo 35.000 Jugoslovancev, med njimi 27.000 Slovencev, od teh 22.000 italijanskih državljanov, 5000 istrskih

¹ Vrhovni poveljnik Zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower je 8. 9. 1943 po radiu sporočil, da se je italijanska vlada brezpogojno vdala. Že 12. 9. je bila Italija razdeljena na dva dela, na t.i. Južno kraljestvo s kraljem in Badoglijevo vlado pod nadzorom zaveznikov in okupirano Italijo, na delu katere je bila 23. 9. 1943 ustanovljena Italijanska socialna republika. Zavezniki so Badoglijevi vladi priznavali status sobojevnice. 13. 10. 1943 je napovedala vojno Nemčiji. Šele po osvoboditvi Rima je bila 18. 6. 1944 imenovana prva antifašistična vlada na čelu z Ivanoem Bonomijem.

² Ministero per gli affari esteri. Archivio storico-diplomatico (dalje MAEASD), Affari politici (dalje AP) 1946-1950, Jugoslavia, busta (dalje b.) 12, dopis italijanske ambasade pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 17. 9. 1946. V njem navajajo, da je bilo teh beguncev celo 130.000, medtem ko je bilo po drugih podatkih iz 28. 3. 1947 skupaj v Italiji še okrog 18.000 jugoslovanskih beguncev. Prav tam, poročilo italijanskega zunanjega ministrstva Politična jugoslovanska emigracija v Italiji, 27. 3. 1947. Po podatkih jugoslovanske strani je bilo 30. 9. 1945 v vseh taboriščih v Italiji 28.076 Jugoslovancev. Arhiv Ministrstva za zunanje zadeve Srbije in Črne Gore (dalje AMZZ SCG), 1946, mapa (m) 10, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve Delo UNRRA v Italiji glede na neitalijanske begunce, 20. 12. 1945.

³ Enciklopedija Slovenije, 1, A-Ca. Ljubljana 1987, str. 208.

⁴ AMZZ SCG, 1945, m. 12, dopis št. 81 ambasade ZDA jugoslovanskemu ministrstvu za zunanje zadeve, 3. 7. 1945; dopis načelnika Generalštaba Jugoslovanske armade ministrstvu za zunanje zadeve, 10. 7. 1945. Številke osebja so podatki iz dopisa z dne 3. 7. 1945.

Hrvatov, ostalo pa so bili Dalmatinci in Črnogorci. Prva prekomorska brigada, v kateri je bilo 2058 borcev, je bila ustanovljena že 20. oktobra 1943 v Carbonari in je odšla v Jugoslavijo med 25. novembrom in 7. decembrom 1943. Po prihodu na srednje dalmatinske otoke so iz nje ustanovili še Drugo prekomorsko brigado.⁵ Decembra 1943 je bila v Gravini ustanovljena Tretja prekomorska brigada, septembra 1944 v bariju Četrta, decembra 1944 v Splitu Peta. Ustanovljenih je bilo tudi več drugih specialnih enot.⁶ Veliko tistih Slovencev in Hrvatov, ki so tudi po kapitulaciji ostali v okviru italijanske vojske, je dezertiralo, saj so jim italijanske vojaške oblasti poskušale preprečiti, da bi se priključili jugoslovanskim partizanom. Po italijanskih virih jih je do aprila 1944 dezertiralo 1094, nato do marca 1945 še 721.⁷

* * *

Po vstopu Italije v vojno junija 1940 pa so začeli Slovence in Hrvate v italijanski vojski, t.i. drugojezične vojake (militari alloglotti), razoroževati, jim odvzeti oznake ter jih vključevati v posebne delovne bataljone (battaglioni speciali), ki so bili nastanjeni večinoma na Siciliji in Sardiniji. Pred napadom na Jugoslavijo so iz italijanskih enot ob rapalski meji odstranili vojake, ki so bili Slovenci ali Hrvatje, in tudi te poslali večinoma na Sardinijo in Sicilijo. Prav pripadniki posebnih bataljonov so sestavljali največjo skupino Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, na teh dveh otokih.⁸

Zlasti v času priprav na napad na Jugoslavijo v začetku leta 1941 je bilo veliko politično sumljivih primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov poslanih v konfinacijo, največ na jug Italije in na Sicilijo ter Sardinijo. Kot je razvidno iz osebnih kartotek interniranih, ki jih hrani Centralni državni arhiv v Rimu, je bilo spomladi 1941 več tisoč civilistov iz vzhodnih italijanskih pokrajin poslanih v internacijo. Sledilo jim je več tisoč tistih, ki so bili ali italijanski ali jugoslovanski državljanji iz okupiranih pokrajin, ki so bili osumljeni, da sodelujejo z uporniki.⁹

Italijansko vojno ministrstvo je z okrožnico 28. oktobra 1941 odredilo, da se vojaki iz slovanskih družin ob vpoklicu razvrstijo med posamezne rodove in odrede v skladu z nekaterimi posebnimi predpisi.¹⁰ Izvedli so tudi popis že mobiliziranih. Razdelili so jih v dve skupini in sicer skupino A, v kateri so bili tujerodci protitalijanskih čustev, in skupino B, v kateri so bili tisti, ki so bili samo slovanskega izvora. Oznake pa niso imele posebne praktične vrednosti, saj je izraz tujerodec postal sinonim za človeka, ki ga je bilo treba izločiti. Te vojake so postopoma preselili, jim odvzeli orožje in jih ožigosali kot najnevarnejše kriminalce.¹¹ Status pripadnikov posebnih bataljonov je urejala okrožnica vrhovnega poveljstva italijanske kraljeve vojske z dne 6. julija 1942, s katero so določili, da se morajo iz vajakov slovanskega porekla oblikovati posebni bataljoni, ki jih bodo zaposlili kot delavce ali kot nekvalificirano delovno silo in bodo brez osebne orožja in brez

⁵ Enciklopedija Slovenije, 9, str. 397.

⁶ Enciklopedija Slovenije, 9, str. 284, 285.

⁷ MAEASD, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 141, Opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. 10. 1945. Sara Perini: Battaglioni speciali = Slav Company = Posebni bataljoni : 1940-1945. Opčine, Trst 2004 (dalje Perini, Posebni bataljoni), str. 210, 212.

⁸ Perini, Posebni bataljoni, str. 79, 80; Albert Klun, Srečko Vilhar: Po potek Sardincev. Koper 1973 (dalje Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev), str. 7, 8.

⁹ Perini, Posebni bataljoni, str. 82, 84, 94.

¹⁰ Prav tam, str. 98, 100.

¹¹ Prav tam, str. 102.

oborožitve vojaškega oddelka.¹² Število posebnih bataljonov se je v skladu s temi navodili zato povečalo zlasti jeseni 1942.

Pozimi 1942/1943 pa so na Primorskem preventivno odstranili potencialne in dejanske sodelavce osvobodilnega gibanja. Tako so 5. februarja 1943 izvedli prisilno predčasno mobilizacijo več kot tri tisoč mladoletnikov, šestnajst in sedemnajst let starih fantov, jih zbrali v zbirnem centru v Gradišču ob Soči in jih 10. februarja poslali v posebne bataljone. S prisilno mobilizacijo letnikov 1924, 1925, 1926, pa tudi letnikov od 1901 do 1906 so nadaljevali marca 1943.¹³

Največ pripadnikov posebnih bataljonov je bilo na Sardiniji, kamor so prve skupine prišle že avgusta 1940, nato spomladi 1941 in jeseni 1942 ter pozimi in spomladi 1943. Živel so v zelo težkih razmerah, zlasti tisti, ki so na otok prišli jeseni 1942 in kasneje ter so jih namestili v šotorih na najbolj nezdravih krajih, saj je bil otok že poln vojaštva in obenem izpostavljen zavezniškemu bombardiranju. V teh enotah je za malarijo zbolelo med 70 in 90 odstotkov moštva, veliko obolelih pa je bilo tudi med tistimi, ki so na otok prišli prej in so sicer bivali v vojašnicah. Okrog štiristo pripadnikov posebnih bataljonov je zaradi malarije umrlo. Obenem je fašistična policija uvedla najstrožjo cenzuro. Veliko je bilo aretiranih in zaprtih, saj je med njimi delovala tudi organizacija Osvobodilne fronte in so pri njih odkrili propagandno gradivo.¹⁴

Angloameriške sile so Sardinijo osvobodile 21. septembra 1943. Slovenski in hrvaški vojaki pa so vse do pomladi 1944 ostali v okviru italijanske vojske, ki ji je uspelo obdržati poveljstvo na otoku. Šele okrožnica z dne 22. maja 1944 priča o njihovem prehodu pod zavezniško komando.¹⁵ Slovenski in hrvaški vojaki so se takoj po kapitulaciji Italije začeli upirati in niso več sprejemali ukazov od tistih, ki so bili do včeraj oficirji italijanske fašistične vojske. Posledica so bile številne aretacije. Na otoku je obenem zavladalo veliko pomanjkanje, saj so potem, ko je bila prve dni oktobra 1943 osvobojena Korzika, na Sardinijo prišle tri italijanske divizije, skupaj 40.000 mož.¹⁶

V začetku novembra 1943 se je italijanska divizija Sabauda začela pripravljati na premestitev na Sicilijo, od koder naj bi se pridružila zaveznikom na italijanski fronti. Ker so izločili starejše letnike, so jo hoteli popolniti s prostovoljci. Na poziv se je javilo veliko Slovencev in Hrvatov, ker bi se po premestitvi na Sicilijo lažje priključili jugoslovanskim partizanom. Dejansko so se do konca leta skoraj vsi prebili v jugoslovansko bazo v Gravini pri Bariju in se nato priključili prekomorskim enotam.¹⁷

Na Sardiniji je bilo tudi veliko bivših zapornikov in ujetnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Ti so ustanovili svoj bataljon, ki se je nastanil v neki vojašnici v mestu Sassari. Zaradi njihove repatriacije je vodstvo jugoslovanske baze januarja 1944 tja poslalo posebno delegacijo, ki je po prihodu zvedela, da je na otoku tudi več tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v t.i. posebnih bataljonih oziroma delovnih četah. Člani delegacije so obiskali posamezne čete in ker njihova repatriacija kljub izraženim željam, da bi se priključili jugoslovanskim partizanom,

¹² Prav tam, str. 114.

¹³ Prav tam, str. 128, 142, 154.

¹⁴ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 8, 48, 53.

¹⁵ Perini, Posebni bataljoni, 218, 224. Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 56.

¹⁶ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 58.

¹⁷ Prav tam, str. 64.

formalno zaradi njihovega italijanskega državljanstva ni bila mogoča, so tem ljudem priporočili, naj napišejo izjave, da se želijo prostovoljno vključiti v jugoslovanske partizanske enote. Te vloge je jugoslovanska delegacija vzela s seboj, potem ko se je februarja 1944 skupaj z jugoslovanskim bataljonom vrnila v Bari in so bile poslane Vrhovnemu štabu NOV in POJ.¹⁸ Izjava 228. posebne delovne čete je bila objavljena v časopisu Nova Jugoslavija, skupaj s pozivom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije zaveznikom, naj tem Slovencev in Hrvatov omogočijo vključitev v NOVJ.¹⁹ O zahtevah Slovencev in Hrvatov na Sardiniji, da se priključijo jugoslovanskim partizanom, je pisal Ferdo Kozak 3. aprila 1944 v Dnevnikih vesteh, ki so izhajale v Bariju.²⁰

O vprašanju vračanja primorskih Slovencev je v začetku junija 1944 razpravljal Izvršilni odbor Osvobodilne fronte, ki je nato 4. junija 1944 z okrožnico vsem pokrajinskim in okrožnim odborom OF le-te obvestil, da je na Sardiniji, Siciliji in v severni Afriki okrog 30.000 Slovencev in Hrvatov iz Primorske, Benečije in Istre, ki so tja prišli kot vojaki italijanske fašistične vojske, ob kapitulaciji Italije prešli v sestav italijanske Badoglijeve vojske in ki hočejo v veliki večini stopiti v vrste NOVJ. Njihove zahteve naj bi podprli tako, da bi vse organizacije OF, zlasti tiste na Primorskem, organizirale seje, zborovanja, mitinge, na katerih bi sprejemale resolucije in protestna pisma z zahtevo, da se jim dovoli vključitev v vrste jugoslovanskih partizanov. Resolucije naj bi naslavljali na italijansko vlado, na zaveznike in na italijanske antifašiste.²¹ Na Primorskem so po tem pozivu napisali več sto resolucij. Navajam le dve; tisto, ki jo je sprejela okrajna mladinska konferenca v Rižani 9. julija 1944, sta podpisala 102 delegata, resolucijo vaščanov Sv. Križa in Nabrežine pri Trstu pa je podpisalo 514 vaščanov.²²

O vprašanju vračanja Slovencev in Hrvatov, italijanskih državljanov, so govorili tudi na pogovorih Tita z generalom H. M. Wilsonom in nato na sestanku Tita z Winstonom Churchillom 12. in 13. avgusta 1944. Churchill se je sicer načelno strinjal, da se Primorci in Istrani vključijo v NOVJ, toda iz operativnih razlogov naj ne bi bilo mogoče razrešiti obveznosti tistih, ki so bili takrat s Sardinije že premeščeni na Korziko.²³

Zavezniki so namreč februarja 1944 odbrali skoraj 6000 pripadnikov posebnih delovnih čet in jih v naslednji treh mesecih premestili na Korziko, na Sardiniji pa jih je ostalo okrog 2000. Prva je 14. februarja 1944 na Korziko odšla 354. četa, sledilo pa jih je še 26. Čete so imele med 111 in 225 mož. Ohranjen je podatek iz 1. februarja 1945, ko je bilo na Korziki 4741 slovenskih in hrvaških pripadnikov posebnih delovnih čet.²⁴ Pobudniki selitve so bili verjetno Italijani, saj je po prihodu jugoslovanske delegacije, od katere so zvedeli za jugoslovansko bazo v

¹⁸ Prav tam, str. 66-70.

¹⁹ Nova Jugoslavija, 1. 4. 1944, Istrani su naša neodeljiva braća; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 100.

²⁰ Dnevne vesti, 1. 4. 1944, Ferdo Kozak: Problem primorskih Slovencev. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 100.

²¹ Okrožnica IO OF vsem pokrajinskim in okrožnim odborom OF, št. 90/40, 4. 6. 1944. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 99 (faksimile); Perini, Posebni bataljoni, str. 246, 248.

²² Italijanski vladi. Resolucija mladine iz okraja Rižana, 9. 7. 1944. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 102.

²³ Dušan Biber: Otvorena tajna arhiva. V: Vijesnik u srijedu, 4. 8. in 27. 9. 1972. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 102, 103.

²⁴ Perini, Posebni bataljoni, str. 252.

Bariju, zbiranje enot in odhode prekomorskih brigad v Jugoslavijo, disciplina v četah popustila in četna komanda ni imela več moči, da bi vse kršilce kaznovala. Obenem pa je bila selitev tudi v okviru zavezniških priprav na izkrcaje v južni Franciji. Selitev je bila tako politično in vojaško dejanje. Skupaj z njimi so odšli tudi italijanski oficirji, a so jim Slovenci in Hrvatje na Korziki odpovedali poslušnost, prihajalo je tudi do fizičnega obračunavanja z njimi, zato so jih zavezniki poslali nazaj na Sardinijo.²⁵

Po preselitvi na Korziko so bili pripadniki posebnih bataljonov vključeni v VII. ameriško armado, Sekcija severne baze (Northern Base Section, NORBS), komandant je bil general J. P. Ratay, in sicer najprej v 2615., nato pa v 2698. tehnični nadzorstveni polk (Technical Supervisor Regiment). NORBS je bila zadolžena za popravilo cest, pristanišč, letališč, skladišč, vojašnic, telekomunikacij in za prevoze. Čete so preoblekli v ameriške uniforme, jih formirali po sistemu ameriške armade in jim dodelili svoje oficirje in podoficirje. Ti so se do Slovencev in Hrvatov večkrat vedli žaljivo in naj bi med seboj kar tekmovali, kdo bo "bolj preganjal Jugote".²⁶ Poleti 1944 so jim dovolili, da iz svojih čet izberejo sposobne ljudi, ki so jih v okviru slovenskega oficirskega tečaja, ki je bil od 7. do 13. avgusta 1944, usposobili za oficirje. Izboljšale so se tudi življenjske razmere. Za delo, ki so ga opravljali, so prejeli plačo. Glede hrane so bili sprva izenačeni z Američani, kasneje pa je bila hrana omejena. Oficirji so imeli osebno orožje in so nosili posebne oznake. Dve četi sta bili stražarski, imeli sta orožje in stražili skladišča, taborišča vojnih ujetnikov in delno nadzorovali promet.²⁷

Sprva so bile čete označene kot jugoslovanske (Jugoslav Company), nato pa kot slovanske (Slav Company), saj naj bi s tem, da bi jim dovolili naziv "jugoslovanski" avtomatično pomenilo, da zavezniki pristajajo na spremembo meje in priključitev Julijske krajine, od koder so ti italijanski državljani izhajali, k Jugoslaviji. Ostali so sestavni del italijanskih delovnih čet, v katerih so bili italijanski vojni ujetniki ali pa prostovoljni delavci, le na kapi so nosili oznako S.²⁸ Ameriško poveljstvo jim je sprva tudi dovolilo nositi značke z jugoslovansko zastavo z zvezdo in izobešati jugoslovansko zastavo z zvezdo, konec maja 1944 pa so tudi to prepovedali.²⁹ Ime jugoslovansko pa se je ohranilo na pokopališču v Ajacciu, kjer je pokopanih 45 pripadnikov slovanskih čet, ki so se večinoma ponesrečili pri delu z razstrelivom.³⁰

Če jim Američani niso dovolili, da se opredelijo za Jugoslavijo kot svojo državo, pa so jim priznavali njihovo narodnostno pripadnost, ki so jim jo Italijani zanimali ves čas, ko so bili pod njihovim poveljstvom, torej tudi po kapitulaciji Italije. Od 2. novembra 1944 pa do 1. avgusta 1945 je kot polmesečnik izhajala revija Naša zvezda, ki sta jo urejala Rafael Nemeč in Zorko Škrk. Dovoljenje za njeno izdajanje so dobili z nekaterimi omejitvami: imeti je morala nizko naklado, morala je skozi cenzuro in vsebovati je morala rubriko za učenje angleščine. Revija je poskušala seznanjati vojake z delovanjem slovenske Osvobodilne fronte, dajala je možnost, da

²⁵ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 74-78; Perini, Posebni bataljoni, str. 232.

²⁶ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celotnega gradiva o Korzikancih, 1945.

²⁷ Perini, Posebni bataljoni, str. 224, 232-236, 252.

²⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celotnega gradiva o Korzikancih, 1945, Izjava generala Rataya jugoslovanski vojni misiji v Franciji, nedat.; Perini, Posebni bataljoni, str. 224.

²⁹ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), fond 44, Okrožnica poveljstva na Korziki poveljujočemu oficirju NORBS, 25. 5. 1944.

³⁰ Perini, Posebni bataljoni, str. 224; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 83.

so pisali v maternem jeziku, kar je bil zanje posebno doživetje, saj je bila slovenska pisana beseda v času fašizma prepovedana. V Naši zvezdi so se zavzemali tudi za nove meje Primorske po koncu 2. svetovne vojne. Ko so jih prestavili v južno Francijo, so izdali tudi 135 številčk Vojnega poročevalca. Ustanovili so pevski zbor, ki je imel več uspešnih nastopov, smeli so poslušati radio Svobodna Jugoslavija, zbirali so material in denarna sredstva za jugoslovanski Rdeči križ.³¹ Bili so tudi politično organizirani v okviru Jugoslovanske narodnoosvobodilne fronte, organizacije Slovencev in Hrvatov na Korziki. Vsaka četa je imela svoj narodnoosvobodilni odbor, ki je bil povezan s centralnim odborom. Osnovna programska izhodišča so bila: bratska enotnost vseh Jugoslovancev, ne glede na politične ideje, izključena je bila le fašistična, medsebojno zблиževanje in kulturno delovanje.³²

Obenem pa so bili še naprej izpostavljeni zapostavljanju, saj ob sporih Američani nikoli niso pozabili poudariti, da so italijanski ujetniki in naj kot taki ne zahtevajo preveč. Domov so morali pisati na obrazcih za italijanske vojne ujetnike, kazensko so jih pošiljali na Sardinijo, jim oteževali kulturno delo, niso jim dovolili vrniti v pravilno obliko italijaniziranih imen itd. Zaradi takega ravnanja jih je več pobegnilo in so se skrivali na Korziki.³³

Naloga enot na Korziki, tudi posebnih delovnih čet, je bila priprava na invazijo v južno Francijo. V njej je v zavezniških enotah sodelovalo 450.000 mož, ki se jim je pridružilo 80.000 pripadnikov francoskega osvobodilnega gibanja. Intenzivne priprave so se začele že konec aprila 1944, ko so zavezniški bombniki napadli Toulon, same vojne operacije ob francoski obali pa 15. avgusta. Pomemben delež so prispevale tudi slovenske in hrvaške delovne čete, ki jih je komandant 2698. tehnično-nadzorstvenega polka podpolkovnik William F. Britten posebej pohvalil.³⁴

Po uspešno izvedeni invaziji so pripadniki posebnih delovnih čet ponovno začeli s političnimi akcijami za vrnitev v domovino. Vloge za vrnitev so posamezne čete pošiljale zavezniški vojaški komandi na Korziki in jugoslovanskemu konzulatu v Marseillesu. V Pokrajinskem arhivu v Kopru so se ohranili izvorniki vlog petnajstih slovanskih čet.³⁵ Njihove prošnje za premestitev v NOVJ so bile odbite 10. novembra 1944 z okrožnico poveljnika 2698. tehnično-nadzorstvenega polka podpolkovnika Brittna z obrazložitvijo, da mora biti vsak, ne glede na njegove želje, tam, kjer je za skupno zmago najbolj potreben.³⁶

Komandant NORBS general Ratay je oktobra 1944 odredil, da se ena četa premesti s Korzike v Marseilles. Tam so jih uporabljali kot pristaniške delavce, kot pomožno delovno silo v rafineriji itd. V začetku marca 1945 so bile tja premeščene še štiri čete, skupaj 906 oseb, do začetka maja pa naj bi bili premeščeni vsi ostali.³⁷ Tudi v južni Franciji so se Primorci in Istrani v javnosti predstavljali kot Jugoslovani. Izdelali so tudi značke s trobojnico z rdečo zvezdo. General Ratay je

³¹ Perini, Posebni bataljoni, str. 234; Naša zvezda (revija). V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 115-472.

³² Jugoslovanska narodna osvobodilna fronta. Organizacija Slovencev in Hrvatov na Korziki. Navodila sestavljal Pavel Gorkič. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 479, 480.

³³ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

³⁴ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 80-82.

³⁵ PAK, Vloge 224, 225, 229, 230, 234, 254, 321, 327a, 327b, 329, 330, 332, 340, 1229 in 1331 čete.

³⁶ PAK, Okrožnica podpolkovnika Williama F. Brittena slovanskemu moštvu, 10. 11. 1944; Perini, Posebni bataljoni, str. 248; Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 84, 86.

³⁷ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

poskušal s pobudniki te akcije obračunati in je tiste, ki so se mu zdeli sumljivi, dal zapreti v kazensko taborišče nemških ujetnikov št. 404. Poleti 1945 je bilo tako v tem taborišču 48 pripadnikov slovanskih čet.³⁸

Predstavniki Jugoslovanske vojne misije v Franciji Vladimir Pertot se je tajno sestel najprej z Goranom Stigličem, komandirjem 1242. čete, ki je bila največ časa v Marseillesu, in nato še z oficirji iz ostalih štirih čet. Vsem je poudaril, da je njihova prva dolžnost, da držijo svoje ljudi skupaj, da jim dvigujejo zavest, da pripadajo jugoslovanski skupnosti in da se pripravljajo na vrnitev v domovino.³⁹ O tem, da je bila velika večina res opredeljena za novo Jugoslavijo, priča tudi anketa, ki so jo Američani izvedli med tistimi 906, ki so bili konec marca 1945 v južni Franciji. Le štirinajst jih je izjavilo, da se nočejo javiti v novo jugoslovansko vojsko. Zaradi takšnega rezultata ankete med tistimi na Korziki sploh niso izvedli.⁴⁰

Jugoslovanska vojna misija v Franciji je večkrat posredovala pri zavezniški komandi in generalu Ratayu, naj se ti ljudje dajo na razpolago jugoslovanski osvobodilni vojski. Ratay je odgovoril, da so še vedno italijanski državljani in da bi s tem, ko bi jim dovolil, da se priključijo jugoslovanski vojski, priznal kasnejšo jugoslovansko aneksijo Julijske krajine. Kljub temu je obljubil, da jim bo dovolili oditi domov, ko bo Trst osvobojen.⁴¹ Na te njegove navedbe je nepodpisani predstavnik misije v posebnem pismu poudaril, da je vprašanje osvoboditve Julijske krajine, iz katere je prihajala večina teh delavcev, stopilo v zaključno fazo. Jugoslovanski vojski so bili zato nepogrešljivo potrebni zlasti prav domačini, ki naj bi se "najbolj fanatično borili za osvoboditev svojih domov in ker kraški karakter zahteva poseben tip bojevanja in tudi vojakov." Pri tem v južni Franciji niso bili več nepogrešljivi, saj je bilo tam vse več nemških vojnih ujetnikov, ki so lahko opravljali njihova dela. "Glede argumenta, da bi to prejudiciralo priključitev, naj povem dvoje - to se dogaja tudi drugje, pa se ne govori o mejah. Če pa bi bila ta udeležba kasneje argument, pa je nepravilno, da se jim to ne dovoli, če se to dovoljuje drugim narodom in skupinam, ki še zdaleč niso doprinesli toliko, kot Jugoslovani. Naj navedem primer Italije kot sobojevnice, medtem ko se Jugoslovanom, ki so prav od teh Italijanov toliko trpeli in bili internirani na Sardiniji, tega ne dovoli. /.../ Lahko damo garancije, da jih ne bomo opredelili kot skupine iz Julijske krajine, obenem pa jih lahko ameriška vlada pusti, da se prostovoljno javijo."⁴² Poleg političnih razlogov je bil vzrok zadrževanja teh enot tudi v tem, da so bili Američani zelo zadovoljni z njimi kot delavci in so jim celo ponujali, naj emigrirajo v ZDA.⁴³

Dogovor, da se Slovincem in Hrvatom s Korzike, Sardinije in južne Francije dovoli odhod domov in vključitev v enote NOVJ, je nova jugoslovanska vlada poskušala doseči tudi prek Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo. Menili so, da bi zanje moral veljati enak status kot za Jugoslovane, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko in so jih izpustili iz vojnega ujetništva.⁴⁴ Namestnik vodje Jugoslovanske delegacije dr. Slaven Smodlaka je o tem vprašanju govoril z

³⁸ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 92.

³⁹ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Vladimirja Pertota šefu Vojne misije jugoslovanske vojske v Franciji generalu Iljiću Prestavljanje Jugoslovanov s Korzike, 4. 3. 1945

⁴⁰ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

⁴¹ Prav tam.

⁴² AMZZ SCG, 1945, m. XII, Priloga 4, Gospod general, nepodpisano, Pismo v imenu Jugoslovanske vojne misije v Franciji, nedat. (pred koncem vojne).

⁴³ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancih, 1945.

⁴⁴ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Priloga 1, Zanimiva dejstva v zvezi s Korzikanci, nedat.

britanskim in francoskim veleposlanikom v Rimu, medtem ko do ameriškega ni uspel priti. Oba sta bila mnenja, da bi izpustitev teh italijanskih državljancev prejudicirala ozemeljsko vprašanje, ki ga mora razrešiti mirovna konferenca, in da se morajo tudi posvetovati z Vrhovnim poveljstvom zavezniških sil za Sredozemlje. Le če bi oni odobrili, da so ti ljudje potrebni kot borci v Jugoslaviji, in če bo obstajala možnost njihovega prevoza, bo lahko Posvetovalni svet podal mnenje. Zavezala sta tudi stališče, da Posvetovalni svet ne bo reševal tega političnega vprašanja.⁴⁵ Jugoslovanski predstavnik je vseeno zahteval, da Posvetovalni svet za Italijo o tem vprašanju razpravlja. Na seji 16. marca 1945 je jugoslovansko zahtevo podprl le sovjetski predstavnik, ostali pa so se vzdržali, ker so bili ti ljudje italijanski državljani. Kasneje so zapisnik seje sicer popravili in sprejeli sklep, da se o tem vprašanju obvesti vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje feldmaršal Harold Alexander. Kljub sklepu, da svet ponovno razpravlja o tem vprašanju na seji 20. marca, do te razprave ni prišlo.⁴⁶ Konec marca 1945 se je na Alexandra s telegramom obrnil tudi Tito in ga prosil, naj posreduje za Slovence in Hrvate, ki so še vedno bili na Sardiniji, Korziki in v južni Italiji.⁴⁷

Kljub obljubi generala Rataya, da bodo pripadniki posebnih delovnih čet po osvoboditvi Julijske krajine lahko odšli domov, se to ni zgodilo. Tudi od feldmaršala Alexandra do srede maja 1945 ni bilo odgovora. Obenem se je v začetku maja 1945 začelo premeščanje ostalih enot s Korzike v južno Francijo, ki je bilo zaključeno do konca meseca.⁴⁸ Jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve je zato menilo, da je nujno podvzeti diplomatske korake, ker je Trst osvobojen, vojna končana, delo pripadnikov posebnih delovnih čet pa bi lahko opravljali številni nemški ujetniki.⁴⁹

Zadrževanje več tisoč Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine je podobno kot oviranje vračanja civilistov, ki so bili internirani ali premeščeni v času fašizma ali med vojno in so bili razsejani po vsej Italiji, v času priprav na mirovna pogajanja in med njimi nedvomno v funkciji slabitve jugoslovanskih pozicij. Ti ljudje, ki so podpirali priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji, bi namreč pomembno okrepili t.i. projugoslovanski blok.⁵⁰

⁴⁵ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo jugoslovanskemu ministrstvu za zunanje zadeve, 14. 3. 1945, Jugoslavlani iz Istre in Slovenskega primorja na Korziki in Sardiniji.

⁴⁶ AMZZ SCG, 1945, m. XII, poročilo delegacije o razpravi na Svetu o tem, da se spustijo naši ljudje iz Korzike in Sardinije, 16. 3. 1945; Jugoslovanska delegacija v Posvetovalnem svetu za Italijo Poverjeništvu za zunanje zadeve, Jugoslavlani iz Istre, Slovenskega primorja in Dalmacije na Korziki in Sardiniji 7. 4. 1945.

⁴⁷ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve, 2. 4. 1945.

⁴⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis Jugoslovanske delegacije v Posvetovalnem svetu za Italijo ministrstvu za zunanje zadeve Jugoslavlani iz Istre, Slovenskega Primorja in Dalmacije na Korziki in Sardiniji, 8. 5. 1945.

⁴⁹ AMZZ SCG, 1945, m. XII, Rezimirani važni podatki iz celega gradiva o Korzikancah, 1945.

⁵⁰ Po raznih krajih Italije je bilo ob koncu vojne 5550 državnih uslužbencev, ki so bili Slovenci ali Hrvati. Angloameriška Zavezniška vojaška uprava je zavrnila jugoslovansko zahtevo, da se te ljudi zamenja z italijanskimi regnicoli, t.j. Italijani, ki so se po letu 1918 priselili v Julijsko krajino. Hotela je obravnavati vsak posamezen primer in je bila proti skupinski rešitvi, saj je zastopala stališče, da vse preselitve niso bile politične. Posamezniki so tako vlagali prošnje za vrnitev pri pristojnih organih v Italiji, nekateri že pred majem 1945, vendar niso dobili pozitivnega odgovora. Do decembra 1945 se jih je vrnilo le okrog sto. Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1584, Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine, (dalje AS 1584) AIS, ae 391, Elaborat o narodnostnem in političnem preganjanju v Julijski krajini 1918-1946 z ozirom na državne uslužbence, 28. 5. 1946.

Ker je pripadnike posebnih delovnih čet ameriško poveljstvo tudi po koncu vojne še vedno zadrževalo v južni Franciji, so nekateri na svojo roko zapustili čete in se na razne načine prebijali v domovino. 7. junija 1945 so se zbrali poveljniki slovanskih čet, med katerimi je bilo 20 Slovencev in 4 Hrvatje, in poslali posebno spomenico Zavezniškemu vrhovnemu poveljstvu in Vrhovnemu štabu Jugoslovanske armade z zahtevo, da ameriška komanda takoj pošlje domov vse pripadnike slovanskih čet.⁵¹

Skupaj s to spomenico je oficir inšpektor Jugoslovanske vojne misije v Franciji dr. Ivo Ambrožič poslal generalu Ratayu tudi pismo, v katerem je med drugim poudaril, da so ti ljudje predano delali tudi zaradi obljube, da se bodo vrnili domov, ko bo vojna končana oziroma že prej, če bo njihovo ozemlje osvobojeno. Ko je bilo s strani ameriškega poveljstva Ambrožiču naročeno, naj častnikom v teh četah poroča, da je vrnitev preložena, so bili vsi soglasni, da ne bo več mogoče vzdrževati discipline. Prepoved izobešanja jugoslovanske zastave z zvezdo in jugoslovanskih znakov, ravnanje z njimi enako ali celo slabše kot z italijanskimi vojnimi ujetniki, pomanjkanje obljubljenega dopisovanja s svojci je še povečalo nezadovoljstvo pripadnikov teh enot in začela so se prva ubežništva. Ambrožič nadaljuje: "Izrekam vam rotečo prošnjo. Pozabite, da imate pod svojim poveljstvom vojake, ampak očete, ki so bili odvzeti svojim otrokom, ter otroke, ki so bili odtrgani materam."⁵²

Na te zahteve ni bilo odgovora. Je pa general Ratay z odlokom 6. julija 1945 dopustil, da bi lahko izobesili zastavo Kraljevine Jugoslavije, kar je sprožilo ponoven protest. Centralni odbor Slovanskih čet je v spomenici, ki so jo poslali Ratayu 14. julija 1945, poudaril, da so Slovenci in Hrvati po rodu iz Istre in Slovenskega Primorja in da so se že davno opredelili za Jugoslovane. Zahtevali so pravico do samoopredelitve, do svobodnega izražanje narodnih čustev, do svobode vesti, torej pravico do načel, ki so bila sprejeta v Atlantski listini in nato potrjena na konferencah v Teheranu, na Jalti in v San Franciscu. Kot Jugoslovani so smeli pred časom nositi na levem rokavu zastavo Demokratične federativne Jugoslavije, lahko so izobešali jugoslovansko zastavo z zvezdo. Kmalu so jim to prepovedali, ker naj ne bi bilo jasno, ali so Jugoslovani ali Italijani in naj bi to določila mirovna konferenca. Z odlokom, ki pa je dopustil nošnje zastave stare Jugoslavije, pa so jim vsilili zastavo, "pod katero so se borili izdajalci narodov Jugoslavije. Naj nam dopustijo, da si sami izbiramo značke, ker smo si to pravico prislužili z našimi napori".⁵³

Julija 1945 je Centralni odbor Slovanskih čet sprejel tudi posebno izjavo, s katero so zahtevali priključitev Slovenskega primorja s Trstom in Istre k Jugoslaviji ter takojšnje vrnitev v domovino. V njej so poudarili, da poskuša italijanski fašizem "pod masko lažne demokracije zadušiti narodne pravice za samoopredelitev naroda vključno z odcepitvijo, zagotovljene v Atlantski listini in na konferenci na Jalti". Poudarili so, da se nikoli niso čutili državljane Italije in da priznavajo "novo Demokratično federativno Jugoslavijo in narodnoosvobodilne odbore na Primorskem kot svoje edine zastopnike".⁵⁴

⁵¹ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 94.

⁵² Pismo dr. Iva Ambrožiča, oficirja inšpektorja generalu Ratayu, Marseille, 7. 6. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 491; glej tudi Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 90.

⁵³ Memorandum o nošenju značk Centralnega odbora Slovanskih čet, 14. 7. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 496, 497.

⁵⁴ Centralni odbor Slovanskih čet. Izjava, s katero zahtevamo priključitev naših krajev Jugoslaviji in naš takojšen povratek v domovino, julij 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, 495, 496.

Predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst književnik France Bevk je verjetno avgusta 1945 poslal pripadnikom slovenskih čet posebno poslanico, v kateri je med drugim zapisal, da se zahodni zavezniki večkrat vedejo sovražno do predstavnikov jugoslovanskih organizacij in da podpirajo "italijanske imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje spet pod Italijo".⁵⁵ O razpoloženju med njimi in tudi med ostalimi primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati po Italiji je avgusta 1945 poročal nepodpisani sodelavec Ozne, ki ugotavlja, da je velika večina teh ljudi naklonjena novi Jugoslaviji in da "reakcija" med njimi nima večjega vpliva.⁵⁶

Konec avgusta je predstavnik Jugoslovanske vojne misije v Franciji Jože Zemljak posredoval pri generalu Ratayu in polkovniku Whitu zaradi trditev slednjega v pogovoru z jugoslovanskim zveznim oficirjem kapetanom Kosmačem, da je edini razlog, ki zadržuje te Jugoslovane, ki so na delu pri Američanih v okolici Marseilla, ta, da jih Jugoslavija noče sprejeti in jim ne dovoli vrnitve domov. Jugoslovanska vojna misija v Parizu je zato izjavila: "Jugoslovanska vlada dovoljuje vsakemu povratek v domovino, zlasti z veseljem pričakuje povratek delavcev Jugoslovanov iz okolice Marseilla. Celo več, jugoslovanska vlada je večkrat preko svojega predstavnika generala Iljića in preko vojne misije v Parizu intervenirala, da se jih čim prej odpošlje v domovino". Čudili so se dejstvu, da se zadržuje te ljudi, "ko vendar vsi vemo, da delajo ti Jugoslovani že leta za zaveznike in so se borili ramo ob rami z njimi, po drugi strani pa pošiljajo domov Italijane in Nemce. Upamo, da bo krivica čim prej odstranjena in se bo začela repatriacija Jugoslovanov takoj."⁵⁷

Šele 30. oktobra 1945 je jugoslovansko zunanje ministrstvo dobilo depešo iz Londona, da so bile za njihov odpust in vrnitev domov izvršene vse potrebne priprave in da bodo vsi spuščeni domov. Tisti, ki so imeli stalno bivališče vzhodno od demarkacijske črte in so sodili v cono B Julijske krajine, ki je bila pod upravo Vojne uprave Jugoslovanske armade, naj bi najprej odšli na zbirno mesto v cono A, ki je bila pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo, ostali pa naravnost domov.⁵⁸

Vrnili so se novembra 1945 in sicer prek Grenobla, Švice in Milana v Videm in od tam domov. Ob vrnitvi so izročili Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Trst 260.000 francoskih frankov za spomenik bazoviškim junakom. 23. decembra so organizirali v Postojni veliko poslovilno zborovanje vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji.⁵⁹

Kot zapiše Sara Perini, ki je zbrala pričevanja teh povratnikov, pa vrnitev ni bila tako srečna, kot so si jo zamišljali. Vaščani in znanci so jih gledali kot ljudi, ki so preživeli najhujši vojni čas v zavezniški vojski, ne da bi se izpostavili trpljenju in žrtvam onih, ki so se bojevali kot partizani. Minilo naj bi veliko let, preden so ljudje začeli spoznavati, da življenje v internacijskih taboriščih posebnih bataljonov ni bilo lahko.⁶⁰

⁵⁵ France Bevk. *Tovariši sinovi primorske zemlje*. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 94, 95.

⁵⁶ AS 1584, AIS, ae 282. Poročilo o položaju primorskih Slovencev. Marseilles, 16. 8. 1945.

⁵⁷ Prepis pisma polkovnika J. Zemljaka generalu Ratayu in polkovniku Whiteju, 31. 8. 1945. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508.

⁵⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis jugoslovanskega zunanjega ministrstva Predsedstvu Narodne vlade Hrvaške, 1. 11. 1945.

⁵⁹ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 254, 256; Poročilo o poslovilnem zborovanju vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji dne 23. 12. 1945 v Postojni. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508-510.

⁶⁰ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 256.

Ker je pripadnike posebnih delovnih čet ameriško poveljstvo tudi po koncu vojne še vedno zadrževalo v južni Franciji, so nekateri na svojo roko zapustili čete in se na razne načine prebijali v domovino. 7. junija 1945 so se zbrali poveljniki slovanskih čet, med katerimi je bilo 20 Slovencev in 4 Hrvatje, in poslali posebno spomenico Zavezniškemu vrhovnemu poveljstvu in Vrhovnemu štabu Jugoslovanske armade z zahtevo, da ameriška komanda takoj pošlje domov vse pripadnike slovanskih čet.⁵¹

Skupaj s to spomenico je oficir inšpektor Jugoslovanske vojne misije v Franciji dr. Ivo Ambrožič poslal generalu Ratayu tudi pismo, v katerem je med drugim poudaril, da so ti ljudje predano delali tudi zaradi obljube, da se bodo vrnili domov, ko bo vojna končana oziroma že prej, če bo njihovo ozemlje osvobojeno. Ko je bilo s strani ameriškega poveljstva Ambrožiču naročeno, naj častnikom v teh četah poroča, da je vrnitev preložena, so bili vsi soglasni, da ne bo več mogoče vzdrževati discipline. Prepoved izobešanja jugoslovanske zastave z zvezdo in jugoslovanskih znakov, ravnanje z njimi enako ali celo slabše kot z italijanskimi vojnimi ujetniki, pomanjkanje obljubljenega dopisovanja s svojci je še povečalo nezadovoljstvo pripadnikov teh enot in začela so se prva ubežništva. Ambrožič nadaljuje: "Izrekam vam rotečo prošnjo. Pozabite, da imate pod svojim poveljstvom vojake, ampak očete, ki so bili odvzeti svojim otrokom, ter otroke, ki so bili odtrgani materam."⁵²

Na te zahteve ni bilo odgovora. Je pa general Ratay z odlokom 6. julija 1945 dopustil, da bi lahko izobesili zastavo Kraljevine Jugoslavije, kar je sprožilo ponoven protest. Centralni odbor Slovanskih čet je v spomenici, ki so jo poslali Ratayu 14. julija 1945, poudaril, da so Slovenci in Hrvati po rodu iz Istre in Slovenskega Primorja in da so se že davno opredelili za Jugoslovane. Zahtevali so pravico do samoopredelitve, do svobodnega izražanja narodnih čustev, do svobode vesti, torej pravico do načel, ki so bila sprejeta v Atlantski listini in nato potrjena na konferencah v Teheranu, na Jalti in v San Franciscu. Kot Jugoslovani so smeli pred časom nositi na levem rokavu zastavo Demokratične federativne Jugoslavije, lahko so izobešali jugoslovansko zastavo z zvezdo. Kmalu so jim to prepovedali, ker naj ne bi bilo jasno, ali so Jugoslovani ali Italijani in naj bi to določila mirovna konferenca. Z odlokom, ki pa je dopustil nošnjo zastave stare Jugoslavije, pa so jim vsilili zastavo, "pod katero so se borili izdajalci narodov Jugoslavije. Naj nam dopustijo, da si sami izbiramo značke, ker smo si to pravico prislužili z našimi napori."⁵³

Julija 1945 je Centralni odbor Slovanskih čet sprejel tudi posebno izjavo, s katero so zahtevali priključitev Slovenskega primorja s Trstom in Istre k Jugoslaviji ter takojšno vrnitev v domovino. V njej so poudarili, da poskuša italijanski fašizem "pod masko lažne demokracije zadušiti narodne pravice za samoopredelitev naroda vključno z odcepitvijo, zagotovljene v Atlantski listini in na konferenci na Jalti". Poudarili so, da se nikoli niso čutili državljane Italije in da priznavajo "novo Demokratično federativno Jugoslavijo in narodnoosvobodilne odbore na Primorskem kot svoje edine zastopnike".⁵⁴

⁵¹ Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 94.

⁵² Pismo dr. Iva Ambrožiča, oficirja inšpektorja generalu Ratayu, Marseille, 7. 6. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 491; glej tudi Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 90.

⁵³ Memorandum o nošenju značk Centralnega odbora Slovanskih čet, 14. 7. 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, str. 496, 497.

⁵⁴ Centralni odbor Slovanskih čet. Izjava, s katero zahtevamo priključitev naših krajev Jugoslaviji in naš takojšen povratak v domovino, julij 1945. V: Klun, Vilhar, Po poteh Sardincev, 495, 496.

Predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst književnik France Bevk je verjetno avgusta 1945 poslal pripadnikom slovanskih čet posebno poslanico, v kateri je med drugim zapisal, da se zahodni zavezniki večkrat vedejo sovražno do predstavnikov jugoslovanskih organizacij in da podpirajo "italijanske imperialiste, ki bi hoteli, da pride Slovensko primorje spet pod Italijo".⁵⁵ O razpoloženju med njimi in tudi med ostalimi primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati po Italiji je avgusta 1945 poročal nepodpisani sodelavec Ozne, ki ugotavlja, da je velika večina teh ljudi naklonjena novi Jugoslaviji in da "reakcija" med njimi nima večjega vpliva.⁵⁶

Konec avgusta je predstavnik Jugoslovanske vojne misije v Franciji Jože Zemljak posredoval pri generalu Ratayu in polkovniku Whitu zaradi trditev slednjega v pogovoru z jugoslovanskim zveznim oficirjem kapetanom Kosmačem, da je edini razlog, ki zadržuje te Jugoslovane, ki so na delu pri Američanih v okolici Marseilla, ta, da jih Jugoslavija noče sprejeti in jim ne dovoli vrnitve domov. Jugoslovanska vojna misija v Parizu je zato izjavila: "Jugoslovanska vlada dovoljuje vsakemu povratek v domovino, zlasti z veseljem pričakuje povratek delavcev Jugoslovanov iz okolice Marseilla. Celo več, jugoslovanska vlada je večkrat preko svojega predstavnika generala Iljića in preko vojne misije v Parizu intervenirala, da se jih čim prej odpošlje v domovino". Čudili so se dejstvu, da se zadržuje te ljudi, "ko vendar vsi vemo, da delajo ti Jugoslovani že leta za zaveznike in so se borili ramo ob rami z njimi, po drugi strani pa pošiljajo domov Italijane in Nemce. Upamo, da bo krivica čim prej odstranjena in se bo začela repatriacija Jugoslovanov takoj."⁵⁷

Šele 30. oktobra 1945 je jugoslovansko zunanje ministrstvo dobilo depešo iz Londona, da so bile za njihov odpust in vrnitev domov izvršene vse potrebne priprave in da bodo vsi spuščeni domov. Tisti, ki so imeli stalno bivališče vzhodno od demarkacijske črte in so sodili v cono B Julijske krajine, ki je bila pod upravo Vojne uprave Jugoslovanske armade, naj bi najprej odšli na zbirno mesto v cono A, ki je bila pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo, ostali pa naravnost domov.⁵⁸

Vrnili so se novembra 1945 in sicer prek Grenobla, Švice in Milana v Videm in od tam domov. Ob vrnitvi so izročili Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Trst 260.000 francoskih frankov za spomenik bazoziškimi junakom. 23. decembra so organizirali v Postojni veliko poslovilno zborovanje vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji.⁵⁹

Kot zapiše Sara Perini, ki je zbrala pričevanja teh povratnikov, pa vrnitev ni bila tako srečna, kot so si jo zamišljali. Vaščani in znanci so jih gledali kot ljudi, ki so preživeli najhujši vojni čas v zavezniški vojski, ne da bi se izpostavili trpljenju in žrtvam onih, ki so se bojevali kot partizani. Minilo naj bi veliko let, preden so ljudje začeli spoznavati, da življenje v internacijskih taboriščih posebnih bataljonov ni bilo lahko.⁶⁰

⁵⁵ France Bevk. *Tovariši sinovi primorske zemlje*. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 94, 95.

⁵⁶ AS 1584, AIS, ae 282. Poročilo o položaju primorskih Slovencev. Marseilles, 16. 8. 1945.

⁵⁷ Prepis pisma polkovnika J. Zemljaka generalu Ratayu in polkovniku Whiteju, 31. 8. 1945. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508.

⁵⁸ AMZZ SCG, 1945, m. XII, dopis jugoslovanskega zunanjega ministrstva Predsedstvu Narodne vlade Hrvaške, 1. 11. 1945.

⁵⁹ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 254, 256; Poročilo o poslovilnem zborovanju vseh bivših vojnih ujetnikov v Franciji dne 23. 12. 1945 v Postojni. V: Klun, Vilhar, *Po poteh Sardincev*, str. 508-510.

⁶⁰ Perini, *Posebni bataljoni*, str. 256.

Usoda pripadnikov posebnih bataljonov je bila tesno povezana z razmerami na bojiščih v Italiji, Franciji in Jugoslaviji, obenem pa tudi s političnim položajem v okviru Zaveznikov. Če so ti po kapitulaciji Italije sprva dovoljevali vključevanje Slovencev in Hrvatov, ki pa so bili italijanski državljani, v enote jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, pa so potem, ko so priprave na konec vojne prehajale v zaključno fazo in ko so se vse bolj kazali obrisi nove politične razdelitve sveta, to odhajanje preprečili. Vse bolj odkrito so podpirali italijansko stran, ki je iz sovražnika postajala mejnik zahodnega sveta proti komunističnemu vzhodu.

Nevenka Troha

SLOVENES AND CROATS IN SLAV COMPANIES IN SARDINIA, CORSICA AND SOUTHERN FRANCE (1944-1945)

S u m m a r y

After Italy entered the war in June 1940, its army started disarming Slovenes and Croats, its so-called other language soldiers. They were assigned to special working battalions (*battaglioni speciali*) which were mainly located in Sicily and Sardinia. In Winter 1942/1943, potential and actual collaborators of the Slovene liberation movement were removed from Primorska by means of early recruitment. Most members of the special battalions were located in Sardinia where they lived under very difficult circumstances, with around four hundred of them dying from malaria.

After the liberation of Sardinia in September 1943, they remained in the Italian army until May 1944, when they were placed under the Allied command. The Allies did not allow them, officially because of their Italian citizenship, to join the Yugoslav overseas units which had been leaving for Yugoslavia since October 1943, via the so-called bases in southern Italy. Their return was also discussed at the talks between Tito and Winston Churchill in August 1944. While, in principle, Churchill was not opposed to their joining the Yugoslav national liberation war, he deemed it operationally impossible for those who had already been transferred to Corsica to be relieved from their duties.

Also in Corsica they remained part of the Italian working units, however branded »Slavic«. Americans did not allow them to state Yugoslavia as their country of origin, however, unlike the Italians, they acknowledged their nationality. In November 1944, the first edition of their fortnightly paper, *Naša Zvezda* (Our Star), was published. They were also politically organised within the Yugoslav National Liberation Front, the organisation of Slovenes and Croats in Corsica.

After the invasion of southern France, the members of the special working units renewed a political campaign for their return to the homeland, but their applications were turned down in November 1944. In October 1944, the first unit was transferred to Marseilles, with the intention of transferring the remainder by May 1945. Although the Yugoslav military mission in France had intervened several times with the Allied command to make these people available to the Yugoslav Liberation Army, the request was rejected with the explanation that doing so would be a tacit recognition of the annexation of the Julian March. In March 1945, the new Yugoslav government failed to secure their return home through the Yugoslav delegation to the Advisory Council for Italy. In spite of promises, they were not allowed to return even after the liberation of the Julian March, but only in November 1945.

The fate of several thousand Slovenes and Croats, members of special battalions, largely depended on the situation on the battlefields as well as the political relations between the Allies. They supported the annexation to Yugoslavia of the entire Julian March and could significantly strengthen the so-called pro-Yugoslav bloc, whereas western powers ever more openly supported Italy which had turned from an enemy into a bulwark of the western world against the Communist east.